

Openbaring: een raadselachtig boek

Een boek dat zijn geheimen nooit helemaal prijsgeeft

In de tweede helft van de eerste eeuw verscheen een wonderlijk boek: de Openbaring. In het Grieks heet het *Apokalypse*, wat je zou kunnen vertalen met onthulling, ontdekking (van het Griekse *apokaluptein* = bekendmaken, openbaren). Het boek Openbaring, dat zaken wil 'onthullen' die voor velen verborgen zijn, is gegoten in de vorm van een visioen over wat gebeurt of weldra zal gebeuren. Het staat vol ogenschijnlijk bizarre, psychedelische beelden die op vele verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden. Ze herinneren deels aan oude teksten die verder niet uitdrukkelijk ontsluit worden, maar roepen ook ieder voor zich werkelijkheden op die niet gangbaar zijn in het dagelijkse spraakgebruik. De Ierse toneelschrijver George Bernard Shaw (1856-1950) typeerde het boek eens als een 'merkwaardige verzameling hallucinaties van een drugsverslaafde.' 'Misschien niet al te eerbiedig tegenover een tekst

die twintig eeuwen lang door miljoenen gelovigen voor heilig is gehouden, en die als sluitstuk van het Nieuwe Testament - dus van de hele "bibliotheek van boeken" zoals de Schrift wel is gekarakteriseerd - nog altijd duizenden en duizenden theologen, literatuurwetenschappers, historici en cijferfetisjisten fascineert.'¹

Elk oordeel over het boek berust, als het geen vooroordeel is, op een vorm van interpretatie. Over waarschijnlijk geen ander Bijbelboek verschillen de interpretaties zo als over het boek Openbaring. Voegmiddeleeuwse kerkvaders, scholastici, anonieme monniken, leerlingen van kloosterscholen en scriptoria, reformator Maarten Luther (1483-1546), geleerde rooms-katholieke ketterjagers, een beroemd rechtsgeleerde als Hugo de Groot (1583-1645), Engelse puriteinen, de Duitse filosoof Johann Gottfried von Herder (1744-1803), orthodoxe, confessionele en vrijzinnige predikanten uit de negentiende eeuw, Jehova's Getuigen, evangelische christenen uit de twintigste eeuw en vele anderen hebben gefilosofeerd en gespeculeerd over het boek Openbaring en geprobeerd de woorden en de zinnen ervan te ontleden in factoren

Silosfragment 4, eind tiende eeuw, in: Biblioteca del Monasterio de Santo Domingo te Silos.

¹ Blokker 2006, 257.

van eenvoud. Het boek heeft zijn diepste geheimen toch nooit helemaal prijsgegeven. Mijn schrijven zal daarin geen verandering brengen. Misschien helpt het wel om nieuwsgierig naar het boek te worden en het niet zonder meer terzijde te schuiven. Misschien helpt het ook om enkele geheimen ervan te ontraadselen.

Een hymnisch evangelie

Het boek Openbaring is een hymnisch of muzisch evangelie genoemd. Telkens is er sprake van 'ik hoor' en 'ik zag'. Het zichtbare en het hoorbare doordringen elkaar. Het boek rekt op een ruimte waarin zijn boodschap tot klinken gebracht wordt. Lieder en nemen een belangrijke plaats in (4,8, 11). Mogelijk heeft de schrijver gebruik gemaakt van lofzangen die in zijn tijd bij de samenkomsten van de gemeenten werden gezongen.

De schrijver van het boek drukt zich uit in een Grieks dat nauwelijks te vergelijken is met dat van de schrijvers van de evangeliën en brieven die we in de Bijbel aantreffen. Hij wilde uitdrukking geven aan wat hem vervulde en smeedde daarvoor zijn eigen taalgebruik. Niet ieder wist dat te waarderen. Sommigen verguisden zelfs het boek vanwege zijn archaïsche taal, de monotonie van woorden en beelden en de overstelpende overvloed aan kleuren, stemmen, zinnebeelden en gelijkenissen.

Velen legden het boek Openbaring ter zijde omdat het naar hun gevoelen duister en cryptisch is, te wereldvreemd en te vol bizarre voorstellingen. Veel anderen raakten geboeid door het boek. Zelfs buiten de christelijke gemeente die de schrijver heeft willen troosten, vond het boek meermalen veel weerklank. De reden voor het laatste zit wellicht hierin dat in het boek als in geen ander document zo indringend het besef wordt verwoord dat de wereld voor een catastrofe staat en zo overtuigend de stralende toekomst wordt beschreven die wacht na de lange strijd. Het boek Openbaring werd niet gezien als een raadselboek of een cryptogrammenbundel, maar ervaren als een troostboek.

In zijn eerste en laatste zinnen noemde de schrijver zijn boek een profetie (1:3; 22:19). Begrijpelijk, want het leunt tegen de taal en de beeldspraak van de profeten van Israël, met name die van Daniël, Ezechiël en Zacharia.² Het is af en toe zelfs of die profeten zelf opnieuw aan het woord zijn. De schrijver gebruikte een geheimtaal, die zich kenmerkte door een buitensporig en bijna barok woordgebruik. Zijn voorkeurswoorden waren aanbidden, aardbewoners, Babel, beest, bekeren, boek, donder, dood, draak, engel, lam, openen, oorlog, overwinnen, ouderling, paard, rook, ster, tien, troon, vier, water, wonder, zee, zegel, zetelen, zeven, zoals, zon.

Het boek Openbaring zit vol getallensymboliek, dierenbeelden, strafwerktuigen, hemellichamen en kosmische werkelijkheden. Het is niet te lezen en zeker niet te begrijpen zonder enig zicht op de reeds bestaande literatuur in die dagen. De schrijver schreef in de stijl en met de verbeeldingskracht van zijn tijd. Hij schetste de oneindige afstand tussen hemel en aarde, God en satan, goed en kwaad. Nergens werd hij intiem.

² Apocalyptische fragmenten treffen we aan in Jesaja 24-27, 34-35 en 65-66; Ezechiël 1:4-12; 10:1-22; 37:1-14; 40:1-48; Zacharia 9-14; Daniël 7-12 en Joël. Nieuwtestamentische apocalyptische teksten vinden we in Mattheüs 24, Marcus 13, Lucas 21, 1 Corinthe 15:24-28 en 50-58, 2 Thessalonicenzen 2:1-12.

Een apocalyptisch geschrift

Op het eerste gezicht doet het boek Openbaring zich voor als een veelkleurig mozaïek, waartoe Babylonische-hellenistische kosmologie en astrologie, pythagorische getallemystiek,³ oudtestamentische profetie en laat-joodse apocalyptiek, orfische voorstellingen van het hiernamaals⁴ en Perzisch-dualistische opvattingen⁵ van geschiedenis en eindtijd de bouwstenen hebben geleverd. Nader bezien blijkt dat het boek zowel naar inhoud als taal is geïnspireerd door de Hebreeuwse Bijbel (het Oude Testament). De schrijver was vertrouwd met die gedeelten uit de Bijbel die ook in de laat-joodse apocalyptiek steeds weer worden aangehaald. In de 404 verzen van Openbaring komen 518 citaten uit of beter toespelingen op geschriften van de Hebreeuwse Bijbel voor: 88 uit het boek Daniël en 278 uit andere schriftteksten, vooral Jesaja, Jeremia, Ezechiël, Zacharja, de Psalmen en Exodus. De teksten uit de Hebreeuwse Bijbel borrelden als het ware onophoudelijk op in de geest van de ziener.

Het boek Openbaring behoort tot de joodse apocalyptische geschriften die tussen de tweede eeuw voor Christus en de tweede eeuw na Christus verschenen tegen een achtergrond van onderdrukking, vervolging en lijden. De geschriften worden gekenmerkt door typische reflecties op het einde van de wereld en andere mysterieuze zaken. De mens is erin bijna een bijkomstigheid. 'Hij dient alleen ter illustratie van de gebeurtenissen en om die, als het ware, in menselijke zin te concretiseren. Waar het hier in wezen om gaat, is de kosmische worsteling tussen God en satan, tussen de Schepster en de vernielers, tussen de levende Heer en de afgod van de dood.'⁶

Notre-Dame-la-Grande te Poitiers, twaalfde eeuw.

³ Een belangrijke bron van getallemystiek is de filosofie van de Griekse filosoof Pythagoras (circa 575 - circa 500 v.Chr.) en zijn volgelingen. Pythagoras was een religieus leider die een wereldbeeld ontwikkelde waarin getallen een heel belangrijke rol speelden. Het universum is volgens hem een gemeenschap van onderdelen die door het getal wordt bepaald. Kennis van de geheimzinnige eigenschappen van het getal is dus onontbeerlijk; de dingen 'zijn' zelfs getallen. Het getal (dat wil zeggen: de juiste verhouding) moet de menselijke gemeenschap beheersen. Pythagoras was geïnspireerd door een verband tussen getallen en muziek, dat het best kan worden uitgelegd aan de hand van een snaarinstrument met twee snaren van hetzelfde materiaal, dezelfde dikte en dezelfde spanning. Als je de tweede snaar half zo lang maakt als de eerste, en je bespeelt ze tegelijk, dan krijg je een combinatie van tonen die mooi klinkt (de tweede toon een octaaf hoger dan de eerste). Maak je de tweede snaar twee-derde van de eerste, of drie-vierde, dan krijg je combinaties die ook mooi klinken. Pythagoras concludeerde dat je mooie combinaties krijgt als de lengtes van de snaren zich verhouden als kleine gehele getallen. Hieruit ontstond het idee, dat getallen een wezenlijke betekenis hebben in de natuur. Veel musici suggereerden later dat Pythagoras en zijn leerlingen de 'harmonie der sferen' had ontdekt. Maar Pythagoras en zijn leerlingen stelden al snel vast dat niet alles in de natuur als een getallenverhouding kan worden voorgesteld: de getallemystiek bleek niet zo vruchtbaar als ze gehoopt hadden. Hun falen was gauw vergeten en velen hielden en houden de droom levendig dat de werkelijkheid een harmonie ten gehore brengt.

⁴ De orfisten, behorend tot het orfisme, de godsdienstig-wijsgerige beweging die zich in Griekenland verspreidde aan het begin van de zesde eeuw voor Christus, legden de nadruk op de goddelijke natuur in de mens en dus op zijn onsterfelijkheid en zijn voortbestaan buiten de aarde. Volgens hun leer kan de mens door zijn levenswandel invloed uitoefenen op zijn lot na zijn dood. Het orfisme stond ver buiten de ideologie en de praktijk van de traditionele Griekse godsdienst. De ingewijden noemden zich 'de zuiveren', waren verenigd in broederscapen en beschouwden zich als uitverkorenen.

⁵ De Perzische filosoof en profeet Zoroaster (Zaratoestra, tussen 1400 en 1200 v. Chr.) stelde dat er een absolute scheiding is tussen goed en kwaad, licht en duisternis. Het goede beginsel is god de schepper en onderhouder van de wereld en de bron van de zedelijke wereldorde. Naast hem staan zes andere goden. Tegenover deze goden staan de demonen. Zij worden geleid door een kwade geest die niet geschapen is, maar vanaf het begin tegenstander van de goede god. De mens is geschapen om te strijden tegen de machten van het kwade. Het geloof is daarom ook niet het aanvaarden van een leer, maar het goede te denken, te zeggen en te doen.

⁶ Boesak 1987, 9.

Apocalyptische geschriften zijn: *De wijsheid van Jezus Sirach* (180 v.Chr.), *Apocalyps van Abraham* (eerste eeuw na Christus), *Apocalyps van Baruch* (einde eerste eeuw n.Chr.), *Apocalyps van Elia* (eerste eeuw na Christus), *Apocalyps van Esra* (Vierde boek Esra, einde eerste eeuw na Christus), *Apocalyps van Mozes* (20 v.Chr. - 70 na Chr.), *Apocalyps van Sefanja* (tussen 100 v.Chr. en 70 na Chr.). Andere werken uit hetzelfde genre noemen zich 'testament', zoals: *Testament van de Twaalf Patriarchen*, *Testament van Adam*, *Testament van Abraham*, *Testament van Isaäk*, *Testament van Mozes*. Ook de *Ethiopische Henoeh* (waarvan veel fragmenten al uit de tweede eeuw voor Christus stammen) en de *Sibyllijnse orakels* (oudste gedeelten uit tweede eeuw voor Christus) kunnen tot de apocalyptische geschriften gerekend worden. Met uitzondering van deze laatste verzameling zijn al deze geschriften op Palestijnse bodem ontstaan. Ze stonden in hoog aanzien bij de vroege christenen. De *Openbaring van Henoeh* werd als canoniek beschouwd in de *Brief van Barnabas* (circa 135) en door kerkvader Tertullianus (circa 160 - circa 230). Het *Vierde boek Esra* werd als canoniek beschouwd door Tertullianus, Clemens van Alexandrië (125/150-215) en Ambrosius van Milaan (339-397). In de tweede eeuw was het genre nog erg geliefd bij christenen, want er werden nog altijd apocalyptische teksten geschreven, zoals: *Apocalyps van Petrus*, *Apocalyps van Maria*, *Apocalyps van Stefanus*, *Apocalyps van Paulus*, *Apocalyps van Thomas*, *Apocalyps van Filippus*, *Apocalyps van Bartholomeüs*, *Apocalyps van Zacharia*. Dat er vrij veel apocalyptische geschriften bewaard zijn gebleven, komt doordat ze in de christelijke gemeenten van de eerste eeuwen veel gelezen werden.

Apocalyptiek was geen specifiek joods verschijnsel. Ze komt zelfs voor bij Romeinse schrijvers als Horatius (65-8 v.Chr.), Vergilius (70-19 v.Chr.), Ovidius (43 v.Chr. - 17 na Chr.) en Seneca (4 v.Chr. - 65 na Chr.). In die tijd geloofde men dat hemelmachten - de zon, maan en de overige planeten - over de aarde heersen en dat de sterren zichtbare goden zijn. Ook was men ervan overtuigd dat vuur een soort stof is. Daaruit trok bijvoorbeeld de Stoa, een Griekse filosofische stroming, de conclusie dat de menselijke en stoffelijke geest niets anders is dan een ijle, in normale omstandigheden onzichtbare, vorm van die vuursubstantie. De sterren hield ze voor zichtbare hemelvuren, omdat ze grote massa's van die vuursubstantie zijn. De kosmos of de wereld stelde ze zich voor als een geheel van drie, zeven of meer elkaar omsluitende bollen, de zogenaamde sferen, met de aarde als binnenste kern. Toen de Vesuvius uitbarstte in 79, riepen volgens de Romeinse letterkundige en wetenschapper Plinius de Oudere (23-79) veel mensen dat er geen goden meer waren. Ze meenden het vergaan van de wereld te beleven in de vorm die dit wereldbeeld eiste: het alvuur slokte achtereenvolgens, van buitenaf beginnend, de hemelsferen op en verteerde ook de goden die daarbij behoorden.

De meeste apocalyptische geschriften verwoordden het fatalisme van de astrologische predestinatie: alles stond letterlijk in de sterren geschreven. De joodse apocalyptische geschriften waren op enkele uitzonderingen na niet fatalistisch. Ze zagen het menselijk lot en de gang van alle gebeuren in het licht van een toekomst die niet het product is van het noodlot dat een heelal voortbrengt om het even mechanisch weer te vernietigen zodra de sterren terugkeren op de plaatsen die ze innamen bij het ontstaan van de kosmos. Ze zagen de toekomst als in Gods hand: de 'tegenwoordige wereld, die een prooi is van anti-goddelijke machten, zal door de Allerhoogste worden vernietigd; de rechtvaardigen van alle eeuwen zullen uit de doden opstaan om hun plaats in te nemen in een nieuwe wereld. De schrijver van het boek Openbaring degradeerde de zeven planeten tot engelen van de zeven gemeenten en de zeven machten waarvoor hij beefde, duidde hij radicaal om: ze waren de kandelaars van de zeven gemeenten (1:20).

Peterburg Apocalypse: de mond van de hel.

Apocalyptische geschriften hebben de vorm van volkstoneelstukken. Ze staan vol bizarre visioenen, vreemde symboliek en bovennatuurlijke gebeurtenissen. De geschriften zijn ontstaan in een situatie van crisis: uit ongenoegen met de bestaande leeftoestand, uit een soort ondergangsgevoel en uit ontgoocheling over een teloorgang van het beloofde en verwachte.

De schrijvers van apocalyptische geschriften gebruikten een geheimtaal die de geschriften maakten tot een 'verzegeld boek' (Daniël 12:4) voor hen die buiten de kring van de gelovigen stonden. Ze leverden een scherp en kritisch commentaar op de politieke ontwikkelingen van hun tijd. Ze beschreven dingen die gebeurden op zo'n manier dat er diepere lagen bloot kwamen en dat angst, het kwaad en de vreugde ondergaan werden. Bijna alles draaide bij hen om de persoon van de politieke tiran en van het doorzien van de rol die hij speelt. Nooit noemden ze hem met naam en toenaam, maar altijd beschreven hem zo dat er bij de goede verstaander nauwelijks twijfel over zijn identiteit kon ontstaan. Ten diepste waren ze ervan overtuigd dat de tirannen de Naam van God te schande maken en de kinderen van God volledig in hun macht schijnen te hebben, en dat God zijn oordeel zal vellen over die machtige, arrogante onderdrukkers die zo graag bij anderen voor God spelen.

Jheronimus Bosch (circa 1450-1516), *Het laatste oordeel*, olieverf op paneel, Openbaring 14:9-12, circa 1482, Wenen, Gemäldegalerie der Akademie der bildenden Künste.

De apocalyptische geschriften werden altijd geschreven en gepubliceerd onder een pseudoniem. Ze staan bijna allemaal op naam van een eerbiedwaardige en bewonderde persoon uit het verre verleden: mythische figuren als Adam en Henoeh en nationale figuren als Abraham, de twaalf aartsvaders, Mozes en Elia. Door het (fictief) toeschrijven aan een onomstreden grootheid kregen de werken groot gezag. De auteurs beweerden allemaal bepaalde taferelen te hebben gezien. Vaak vermeldden ze dat een engel aanwezig was of zelfs de beelden toonde en uitleg gaf, of met hen sprak. Vrijwel alle apocalyptische geschriften hebben de bedoeling gelovigen aan te sporen trouw te blijven aan het ware geloof en hun hoop te versterken.

De schrijvers van de joodse apocalyptische geschriften gebruikten beelden uit het de Hebreeuwse Bijbel en uit hun eigen omgeving om het decor van het einde van de wereld van het kwaad te bouwen. Ze waren ervan overtuigd dat de machten van het kwaad tegen het wereldeinde al hun krachten nog eens zouden bundelen om zich te handhaven.

Chaotische toestanden in de wereld (oorlog, familieruzies, dwaalleraren) en in de natuur (honger, aardbevingen) plaatsten ze in dit licht. De schrijvers geloofden dat te midden van deze chaos God zal verschijnen en orde op zaken zal stellen (als bij de schepping): Hij zal het oude wegvagen en zijn definitieve rijk stichten, volgens sommige auteurs met behulp van een heilsmiddelaar (Messias, hogepriester, Mensenzoon). In een laatste oordeel zal hij definitief zijn afschuw uitspreken over de trouwelozen en zijn goedkeuring over de gehoorzamen. De trouwelozen zal vernietiging of foltering wachten, de gehoorzamen een nieuw paradijs of nieuw Jeruzalem.

De schrijvers dachten dualistisch: er zijn twee machten, twee tijden, twee werelden. Er is nu een oeverloos kwaad, maar deze tijd en deze wereld zullen teniet gedaan worden door God. Het kwaad kan volgens de apocalyptici alleen bestreden worden door gerechtigheid te doen, niet ethisch als een soort tegenhanger ervan, maar door volledige loyaliteit aan God. De bestaande verdrukking en desillusie kunnen alleen overwonnen worden door de verwachting van een nieuw rijk en

een nieuwe toekomst. Die toekomst kan en zal aanbreken door een ultieme strijd tussen satan en God, een strijd die uitloopt op een eindgericht waarin de machten van de duisternis definitief en afdoende door God worden verslagen.

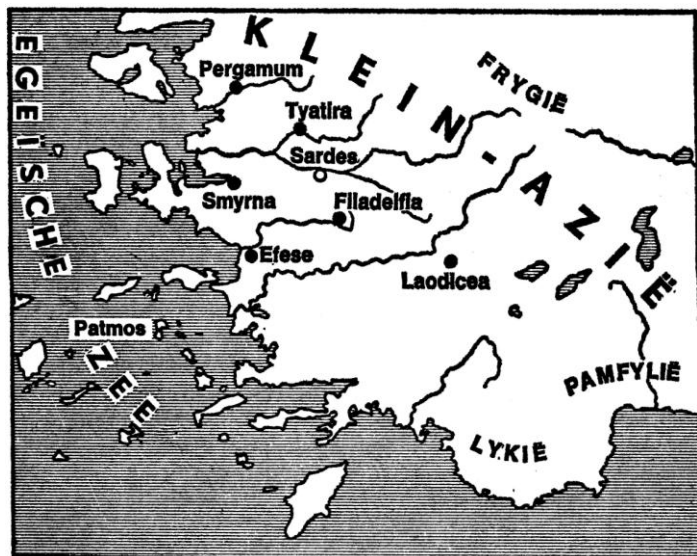
In de visie van de apocalyptici ligt het schema van de historische gebeurtenissen vast. Bij de profeten van Israël was dat niet het geval. Zij dachten niet zozeer in het schema van een onafwendbaar lot, maar in termen van schuld, straf en bevrijding. Ze riepen onophoudelijk op tot boete en omkeer. Ze waren hoopvol en optimistisch ten aanzien van de toekomst: Israël zal zich bekeren en daarom zal God tussenbeide komen. Aan Hem is de overwinning. Dankzij de omkeer van het volk en het mededogen van God zal de huidige ellende resulteren in een betere wereld. De apocalyptici waren pessimistischer: de huidige wereld is er een van verval en teloorgang. Er komt wel een nieuwe tijd, maar deze is voornamelijk te danken aan het plotselinge ingrijpen van God.

De apocalyp tici pretendeerden een geheime wijsheid te onthullen over de opbouw en aard van de kosmos, de gang van de geschiedenis, de eindtijd en de definitieve omkeer. Ze gaven een blauwdruk van de toekomst, een fantastische futurologie, die zich aandiende als goddelijke openbaring. Ze neigden tot geheimzinnigheid. Dat ging samen met een spelen met woorden en getallen. Soms kan gemakkelijk nagegaan worden waarop ze zinspeelden (zoals in Daniël 7), soms blijft het in het duister.

De apocalyptici waren ervan overtuigd dat God de Heer van de geschiedenis is: Hij bestuurt de lotgevallen van alle volken; Hij roept ze voor zijn rechterstoel en schenkt aan zijn getrouwen het geluk van een heil zonder einde. Gods werk in de geschiedenis is doelgericht. De loop van de gebeurtenissen ontwikkelt zich in de richting van verwerkelijking van het doel, dat Hij voor Israël en de volken heeft gesteld. De geschiedenis verloopt niet in een kringloop zoals de gang van de seizoenen. Ook wordt ze niet door het lot of het blinde toeval geleid. Het leven van mens en wereld is opgenomen in een groot drama, dat onder Gods leiding op weg is naar zijn ontknoping en vervulling. Sommige apocalyptici benadrukten dat heel de geschiedenis al bijna mechanisch vastligt is het Boek van God ('het Boek', een echt apocalyptisch beeld).

Korte inhoud

Het boek behoort tot een klassieke literatuur waarin een ziener symbolische visioenen van de hemelen en de geheimen over het einde van de tijden beschrijft. Het is geplaatst binnen het raamwerk van een brief van de verheven Christus aan zeven gemeenten in het westen van Klein-Azië (het tegenwoordige Turkije; 1:11; 22:16): Efeze (2:1-7), Smyrna (2:8-11), Pergamum (2:12-17), Tyatira (2:18-29), Sardes (3:1-6), Filadelfia (3:7-13) en Laodicea (3:14-22). De gemeenten worden elk bemoedigd vanwege hun gehoorzaamheid of berispt vanwege hun ongehoorzaamheid aan het evangelie in tijden van vervolgingen of verzoeken (2:1-3:22). Voor trouwe gemeenteleden is er een belofte.

Efeze: 'Wie oren heeft, moet horen wat de Geest tegen de gemeenten zegt. Wie overwint zal ik laten eten van de levensboom⁷ die in Gods paradijs staat' (2:7).

⁷ De levensboom symboliseert het eeuwige leven. De mens die van de vruchten van de levensboom eet, zal eeuwig blijven leven. De levensboom komt ook voor in 22:2, 14 en 19. De levensboom of boom des levens (Hebreeuws: *etz hachayim*) wordt in het Bijbelboek Genesis 2:9 genoemd als de boom die samen met 'de boom van de kennis van goed en kwaad' door God werd geplant in de Hof van Eden (het paradijs). Nadat Adam en Eva van de boom van de kennis van goed en kwaad hadden gegeten, werden beiden, aldus het Genesisverhaal, verbannen uit de Hof van Eden om hen ervan te weerhouden om van de vruchten van de boom des levens te eten.

Smyrna: 'Wie overwint zal van de tweede dood⁸ geen schade ondervinden' (2:11).
 Pergamum: 'Wie overwint zal ik van het verborgen manna⁹ geven, en ook een wit steentje¹⁰ waarop een nieuwe naam¹¹ staat die niemand kent, behalve degene die het ontvangt' (2:17).
 Tyatira: 'Wie overwint en mij navolgt tot het einde, zal ik macht geven over alle volken. Met een ijzeren herdersstaf zal hij hen hoeden, als aardewerk worden ze verbrijzeld. Ik geef hem macht, zoals mijn Vader die aan mij heeft gegeven. En ik zal hem ook de morgenster¹² geven' (2:26-28).
 Sardes: 'Wie overwint zal zich ook in het wit kleden.¹³ Ik zal zijn naam niet uit het boek van het leven¹⁴ schrappen, maar juist voor hem getuigen ten overstaan van mijn Vader en zijn engelen' (3:5).
 Filadelfia: 'Wie overwint maak ik tot een zuil in de tempel van mijn God.¹⁵ Daar zal hij voor altijd blijven staan. Ik zal op hem de naam schrijven van mijn God en van de stad van mijn God, het nieuwe Jeruzalem dat bij mijn God vandaan uit de hemel zal neerdalen, en ook mijn eigen nieuwe naam' (3:12).
 Laodicea: 'Wie overwint zal samen met mij op mijn troon¹⁶ zitten, net zoals ik zelf overwonnen heb en samen met mijn Vader op zijn troon zit' (3:21).

De geadresseerden staan voor de keuze: troost of onrust, belofte of waarschuwing, bemoeiding of dreigement, beloning of straf. Elke brief besluit met: 'Wie oren heeft, moet horen' ... niet naar de dreigende stem van de keizer of naar de bezwevende stem van de hielentlikkers van het hof, maar naar de stem van de Geest.

In het daarop volgende panoramische visioen worden degenen die oprecht hun trouw aan Christus belijden in het gelijk gesteld (7:13-17). Intussen worden degenen die de rechtvaardigen vervolgen of afgoderij en wetteloosheid bedrijven, veroordeeld (9:20-21; 14:9-11). Gods oordelend optreden wordt in cycli van zeven beschreven: zeven zegels (6:1-8:1), zeven trompetten (8:6-11:19) en zeven offerschalen (15:1-16:21). De visioenen bereiken hun hoogtepunt in een beschrijving van het ketenen van de duivel (satan, 20:1-3), de opstanding en het oordeel (20:11-15) en de nieuwe hemel en de nieuwe aarde (21). Het besluit met vermaningen, groeten en een laatste belofte van Jezus dat hij spoedig zal komen (22:20).

De schrijver

Al vroeg werd verondersteld dat de Johannes die het boek Openbaring heeft geschreven, de apostel Johannes, de zoon van Ze-

Hans Burgkmair de Oudere (1473-1531, *Johannes op Patmos*, 1518, 153 x 125 cm, München: Alte Pinakothek.

⁸ De christen die volhardt in de vervolgingen zal, als hij gestorven is (de eerste dood) na het laatste oordeel niet in de hel komen: de tweede dood zal hem niet raken.

⁹ Manna is het voedsel dat, volgens de Thora, God aan het volk van Israël gaf toen het door Mozes door de Sinaïwoestijn geleid werd op zoek naar het beloofde land. Het werd opgevat als 'brood uit de hemel'.

¹⁰ Stenstenen war wit (vrijspraak) of zwart (schuldig). Een potscherf werd gebruikt als stemsteen als moest worden gestemd over de vraag of iemand verbannen moest worden of in het land mocht blijven.

¹¹ De nieuwe naam is de verborgen, eigenlijke naam van God.

¹² De morgenster is de planeet Venus. De was het symbool van soevereiniteit en heerschappij.

¹³ Een wit gewaad was teken van de Heilige Geest en eeuwig leven.

¹⁴ Als je naam geschreven staat in het boek van het leven, ben je bestemd voor het eeuwige leven.

¹⁵ De gelovige wordt eens steunpilaar van de nieuwe geloofsgemeenschap.

¹⁶ God heeft als koning van het heelal een troon in de hemel. Christus zal als koning en Messias van Israël in het duizendjarig rijk zijn troon in Jeruzalem hebben. Het woord 'troon' komt 47 maal voor in Openbaring en nog 15 maal in de rest van de Nieuwtestamentische geschriften.

bedeüs, was. De schrijver beweerde dat zelf niet. Zijn verwijzing naar de twaalf apostelen (21:14) duidt erop, dat hij hen als figuren uit het verleden beschouwde. Bovendien verschilt zijn woordkeus en schrijfstijl zo sterk van die van Johannes de apostel, de leerling van Jezus, dat hij en de apostel niet dezelfde kunnen zijn. In de Openbaring staat vrijwel niets dat doet denken aan het evangelie en de brieven van Johannes. De schrijver van het boek Openbaring schijnt bekend geweest te zijn met de Hebreeuwse, niet met de Griekse versie van de joodse Bijbel. Hij heeft duidelijk gedacht in het Hebreeuws, terwijl hij schreef of moest schrijven in het Grieks. Het Grieks was niet zijn moedertaal. Voortdurend zondigde hij tegen de Griekse grammaticaregels. Een aanwijzing over de identiteit van de schrijver is ook dat hij nogal vijandig stond tegenover Rome ('Babylon').¹⁷ Mogelijk was hij een Palestijnse jood die na de joodse nederlaag in de eerste opstand tegen Rome (66-73) naar Klein-Azië was getrokken. Volgens sommige onderzoekers is Openbaring het product van drie verschillende schrijvers. De schrijver moet in zijn omgeving een man van gezag zijn geweest, anders zou men zijn visioenen niet serieus hebben genomen.

Tijd van ontstaan

Het boek is geschreven in Klein-Azië. De schrijver noemt Patmos, een klein eiland (ongeveer 40 km²) voor de Klein-Aziatische kust, als de plaats waar hij zijn visioenen kreeg.¹⁸ Patmos was een strafkolonie van het Romeinse Rijk, waar mensen naartoe werden verbannen. Het eiland was uiterst onherbergzaam, rotsachtig met weinig vegetatie, volkomen verstoken van elke cultuur en elk comfort.

De ontstaans-tijd van het boek is onbekend. Volgens sommigen is het geschreven toen de Romeinse keizer Nero (37-68) regeerde (54-68), volgens anderen tijdens de laatste jaren keizer Domitianus (51-96), die regeerde van 81-96,

Herry met de Bles, ook Henri de Dinant, Herry Patenier of Hendrick met de Bles genoemd (1480/1510-1550/1560), *Johannes op Patmos*, circa 1535, olieverf op paneel, 33 x 47 cm, Antwerpen: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten. Centraal op een eilandje in een drukbevaren brede waterweg, het figuurtje van de evangelist, vergezeld door de adelaar. Op de linkerhelft een weids landschap, met op de achtergrond een stad. In de hemel in een gouden licht de Madonna op de maansikkel en de zevenkoppige draak uit de Apocalyps.

¹⁷ Babylon (= 'de poort van God') was de hoofdstad van het rijk van koning Nebukadnezar (605-562 v.Chr.) die Juda veroverde, Jeruzalem en in 586 v.Chr. de tempel verwoestte en de joden in de Babylonische ballingschap voerde. In de Hebreeuwse Bijbel is Babylon de lokalisatie van het kwaad. Daar immers wilden de mensen een toren bouwen waarvan de spits tot in de hemel reikte; met andere woorden: daar wilden ze god gelijk zijn, heer en meester van de schepping. Babylon stond voor onrecht, zelfvergoding, verwatenheid en arrogantie. Met name voor de profeten stond Babylon voor alles wat slecht is en machtsbelust (Jesaja 13:19-20; 23:1-16; 34:8-15; 47:7; Jeremia 51:8-9; 31:37-43; Amos 5:2; Sefanja 2:14-18, enzovoort). In het Nieuwe Testament is Babylon een symbolische naam voor Rome (1 Petrus 5:13). De schrijver van het boek Openbaring verwachtte de val van Babylon, de stad van de afgodendienaren die het volk van God vervolgen (14:8, 16:19, 18:2, 21).

¹⁸ Op Patmos ligt het op de berg gebouwde Johannesklooster (*Hagios Joannis Theologos*). Aan de voet van het klooster is een overhangende rotswand. Bezoekers worden gewezen op drie spleten in het 'plafond'. Die zouden zijn ontstaan toen de drieënige God zich aan Johannes openbaarde. De uitholling in de rots, de zogenaamde 'grot van de openbaring', nu bedekt met zilver, duidt de plaats aan waar Johannes volgens de overlevering zijn hoofd placht neer te leggen.

volgens weer anderen ten tijde van keizer Trajanus (53-117), die regeerde van 98-117. Onder deze drie keizers werden de christenen vervolgd omdat hun loyaliteit aan Christus boven de religieuze wijding aan de keizer en aan de staat stelden en de overheid dit uitlegde als een vijandige houding tegen keizer en staat. De schrijver was beducht voor de toekomst van de gemeenten, waarvan verschillende leden zich voegden naar de maatstaven van de omringende cultuur (2:14-15, 20-23; 3:1-3, 15-17) en zwichten voor de verleiding een offer te brengen aan de Romeinse staatgoden en hun vertegenwoordiger op aarde: de keizer. Door de beloning van de gelovigen en de bestraffing van de afvalligen te beschrijven, wilde hij wellicht proberen de gelovigen aan te moedigen om trouw te blijven aan hun geloof (14:12).

De apocalyptische geschriften, ook het boek Openbaring, zijn voor een belangrijk gedeelte verzetsliteratuur, ontstaan en op schrift gesteld tegen de stroom in. Ze bevatten gedachten die alleen tersluiks konden worden uitgesproken en dus niet zonder risico konden worden opgeschreven en verspreid. De vijand - in het geval van het boek Openbaring: de Romeinse overheerser - kon niet met naam en toenaam worden ontmaskerd of aangewezen. Alleen degenen voor wie het boek Openbaring bestemd was, voelden wie met de draak, de duivel, het lam, enzovoort bedoeld was.

Indeling

Sommigen zien het boek Openbaring als een volmaakt kunstwerk van literaire compositie. Anderen klagen er over hoe moeilijk het is om een logisch samenhangend totaalplan te ontdekken: soms worden dezelfde visioenen herhaald zonder dat een voortgang in de gedachten valt te ontdekken; dan weer volgen er twee visioenen op elkaar en is er een logisch verband niet te zien; in andere gevallen bestaan er tegenstrijdigheden tussen de afzonderlijke visioenen. Het boek Openbaring is niet chronologisch opgebouwd, in die zin, dat de daarin verhaalde visioenen als een voor-en-na op elkaar zouden aansluiten. De schrijver dacht niet in voor en na, ook al gebruikte hij voortdurend het woordje 'daarna'. Hij dacht cyclisch. De tweede reeks visioenen sluit niet aan als een volgend gebeuren na de eerste, maar is een herhaling van de eerste; de derde reeks is een herhaling van de tweede en eerste. Eigenlijk vertelde hij elke keer hetzelfde, maar telkens weer op een andere manier, met andere beelden en figuraties: brieven aan de gemeenten, zegels, trompetten, schalen, enzovoort. 'In de grond van de zaak rijmt of spiegelt telkens het eerste visioen van de eerste reeks met het eerste visioen van de tweede (derde, vierde enz.) reeks. Wie het boek Openbaring binnengaat, treedt dus een spiegelzaal binnen, waarin van alles weerkaatst en weerspiegeld wordt, inclusief de lezer zelf.'¹⁹

De meest eenvoudige indeling is:

1:1-8	voorwoord
1:9-20	roepingsvisioen
2:1-3:22	brieven aan de zeven gemeenten
4:1-22:5	toekomstvisioen
22:6-21	slotwoorden

Een andere indeling is:

1	introdactie
2 en 3	brieven aan de zeven gemeenten
4 en 5	proloog in de hemel
6-8:5	de zeven zegels
8:6-11:19	de zeven bazuinen
12-14	het Rijk van God tegenover het rijk van de satan
15 en 16	de zeven laatste plagen
17:19:10	Babylon
19:11-21	de ruiter op het witte paard
20	finale
21:1-22:5	de nieuwe schepping
22:6-21	slotwoorden

Christus en de vier evangelisten, Cluny Abbey, Cluny, Saône-et-Loire, France.

¹⁹ Nieuwenhuis 1999, 11.

Een indeling in zeven delen:

Laat dertiende, begin veertiende eeuw;
tempera en bladgoud op perkament, 17,3 x
12,1 cm gemaakt in Padua, Italië, Missouri:
Saint Louis Art Museum.

1. Inleidend visioen en brieven aan de zeven gemeenten (1:1-3:22).
2. Visioenen van de geopende hemel en de zeven zegels, waarbij de vier 'apocalyptische ruiters' optreden als symbolen voor oorlog, burgeroorlog, pest en hongersnood (4:1-8:1).
3. Het visioen der zeven bazuinen met nog ergere rampen: vier natuurcatastrofes en drie demonen in monsterachtige gedaante die de wereld onleefbaar maken (8:2-11:19).
4. Het visioen van de antichrist, die waarschijnlijk opgevat moet worden als een vergoddelijkte Romeinse keizer (12:1-15:4).
5. De zeven schaalvisioenen met zeven nog fellere rampen vlak voor het oordeel (15:5-16:21).
6. Visioenen over de val van Rome, die hier verschijnt als 'de hoer van Babylon', verwoest door bondgenoten van de antichrist (17:1-19:20).
7. Het rijk van de antichrist wordt door Christus vernietigd. Op aarde wordt een voorlopig rijk gevestigd waarin satan (= de duivel) niet afwezig maar wél gebonden is. Na duizend jaar wordt de duivel tijdelijk vrij gelaten. Demonische machten trekken op maar worden overwonnen. Dan komt het definitieve einde en wordt de schepping radicaal vernieuwd (19:11-22:21).

Het zevental-systeem als literaire grondstructuur is aanwezig in de volgende indeling, waarin het voorwoord en slotwoord de omlijsting vormen:

1:1-8	voorwoord
1:9-3:22	zeven brieven
4:1-7:17	zeven zegels
8:1-11:14	zeven trompetten
11:15-14:20	zeven tekenen
15:1-16:17a	zeven toornschalen
16:17b-19:5	zeven hemelse stemmen
19:6-22:5	zeven visioenen
22:6-21	slotwoord

Het zevental-systeem, maar nu gebaseerd op de visioenen, levert de volgende indeling op:

1:1-3:22	voorwoord en brieven
4:1-8:1	zeven zegelvisioenen
8:2-11:14	zeven trompetvisioenen
11:15-13:18	zeven visioenen van het rijk van de draak
14:1-20	zeven visioenen van de komst van de Mensenzoon
15:1-16:21	zeven schalenvisioenen
17:1-19:10	zeven visioenen van de val van Babylon
19:11-21:4	zeven visioenen van de voltooiing
21:5-22:21	belofte en slotwoord

Uit het overzicht blijkt dat er in het boek Openbaring zeven groepen van zeven zijn verwerkt:

- zeven brieven (2:1-3:22)
- zeven zegelvisioenen (6:1-8:1)
- zeven trompetvisioenen (8:7-11:18)
- zeven tekenvisioenen (12:1-14:20)

- zeven schalenvisioenen (16:2-17)
- zeven Babylon-visioenen (17:1-19:5)
- zeven visioenen van de voltooiing (19:11-22:5)

Aan elk van deze groepen gaat een inleiding vooraf (1:9-20; 4:1-5, 14; 8:2-6; 11:19; 15:1-16:1; 16:18-21; 19:6-10). In 7:1-17; 8:13 en 10:1-11:14 zijn tussenstukken te zien. De groepen van zeven vormen een gesloten geheel. Slechts bij twee hiervan wordt het verloop onderbroken, en wel de zegelvisioenen eenmaal (7:1-17) en de trompetvisioenen tweemaal (8:13; 10:1-11:14).²⁰

Inhoudelijke compositie

Zevenmaal voltrekt zich een kosmische catastrofe. Eerst vergaet slechts een derde deel van de aarde en haar bewoners; dan wordt alles met de grond gelijk gemaakt. Erger nog: in de afgrond geworpen; de sleutel gaat erop en de uitroeiing van alles wat bestaat, is definitief. De stad, dat is de wereld, stort in. De aarde brandt en alle mogelijke rampen voltrekken zich. En de volkeren - dat zijn met name de koningen, de krijgsoversten, de helden, de paarden en de ruiters - worden gekneveld en gevangen gezet; sterker: ze vallen ter aarde. De roofvogels doen zich tegoed aan hun vlees. Iemand die op een troon zit beveelt dit alles en engelen voeren de opdracht uit: ze steken de trompetten, storten schalen uit, slaan de sikkels erin, voeren de oorlog en doen de stad vallen. Hun aantal doden is ontelbaar, zeven maal zeven, dus eindeloos.

De regisseur van alles wat gebeurt is een lam, als geslacht. Het ligt niet, wat je van een lam zou mogen verwachten, maar staat rechtop. Het staat bij de troon van 'de gezetene' en is diens gevolmachtigde en spiegelbeeld. Het is van het begin af als een licht. Als het lam de boekrol met de zeven zegels (het goddelijke boek van de geschiedenis) opent, smelt in zijn nabijheid de was die de zegels vormt.

Ik zag...

De schrijver van het boek zag ongelooflijk veel. Op het drievoudig toneel van hemel, aarde en onderwereld zag hij in de eerste plaats *gestalten*:

- de mensenzoon
- de zetelende op de troon
- de vierentwintig oudsten
- de vier dieren of levende wezens
- het als geslacht staande lam
- vier paarden met hun ruiters
- de wilde dieren van de aarde
- die zielen onder het altaar
- de honderdvierenveertigduizend verzegelden
- een ontelbare, internationale menigte sterren, al of niet nader aangeduid
- sprinkhanen
- het beest uit de afgrond

Oude Orthodoxe muurschildering, Osogovo klooster, Macedonië.

²⁰ Läppie1969, 54-55.

- de twee getuigen
- een vrouw met kosmische attributen
- haar kind
- de draak
- het beest uit de zee
- het beest uit de aarde
- het sprekende beeld van het eerste beest
- drie kikvorsen
- een vrouw op het rode beest
- de aardbewoners
- witte paarden
- onthoofde zielen
- Gog en Magog²¹
- de teruggegeven doden
- engelen.

De gestalten hebben aan de ene kant een aan de werkelijkheid ontleende gestalte-lijkheid en aan de andere kant een vaagheid, onduidelijkheid en anatomische onmogelijkheid. 'De Mensenzoon is een mensachtige gestalte, maar toch allesbehalve een gewoon mens. Van de Zetelende op de Troon is geen beschrijving te geven. De vierentwintig oudsten doen aan grijsaards denken, maar zijn toch tegelijk heel anders. De vier dieren of levende wezens 'gelijken op' leeuw, stier, mens, adelaar, maar zijn dat niet. Het Lam is geen gewoon lam. De vier paarden met hun ruiters bewegen zich in een apocalyp-tische ruimte. De "zielen" onder het altaar *zijn* er nadrukkelijk, maar hun gestalte wordt niet beschreven. De 144.000 verzegelden worden alleen als een symbolisch getelde menigte aangeduid, en zodra men probeert ze meer groepsgevijs of individueel in het vizier te krijgen volgt de *ontelbare* menigte uit alle rassen en stammen en volken en talen. (...). Zodra men iets wil gaan preciseren, schuift iets groters en gecompliceerd voor onze blik, tot het gezichtsveld tot aan de uiterste rand is gevuld. Dit is niet maar gewoon een climax, maar de manifestatie van een apocalyp-tische "wet", dat geen enkel visioen of teken op zichzelf staat, maar opgenomen is in de ene grote en snelle stroom van het geheel.'²²

De schrijver zag in de tweede plaats allerlei voorwerpen, dingen

Hans Memling (circa 1433-1494), Johannes op Patmos, olieverf op paneel, 176 c 789 cm, 1479, Brugge: Memling-museum St Janshospitaal.

²¹ Gog en Magog zijn figuren uit het boek Ezechiël (38 en 39). Magog wordt in de volkenlijst van Genesis 10 tot de noordelijke volken gerekend (10:2). De naam van deze volken had voor Israël een onheilspellende klank. Gog is bij Ezechiël de oppervorst van Mesech en Tubal, in het land Magog (38:2). Gog, de aanvoerder van Israëls vijanden zal verslagen worden en Magog zal in vlammen opgaan (Ezechiël 39:6). In het boek Openbaring zijn Gog en Magog de twee koningen die door boze geesten worden opgezet tegen het volk van God en door vuur van de hemel worden verteerd (20:7-10).

²² Rijnsdorp 1975, 79.

Het beest van de apocalyps, in: *Liber Floridus* (Bloemrijk boek), afkomstig uit de Sint-Baafsabdij te Gent, geschreven door de Vlaamse benedictijn Lambert van Sint-Omaars (° circa 1061). Het boek is een middeleeuwse encyclopedie over Bijbelse, historisch-hagiografische, astronomische, geografische, theologische, filosofische en natuurkundige onderwerpen. Het werk is een synopsis van verschillende auteurs, begonnen in 1090 en voltooid omstreeks 1121. Het manuscript is aanwezig in de Bibliothèque Nationale de France te Parijs.

- vernietiging aangericht door een brandende berg of een brandende ster
- rook uit de afgrond
- rook uit de muil van de draak
- zee, rivieren en bronnen die bronnen van bloed werden
- het ten val komen van Babylon
- het vluchten van aarde en hemel voor Gods aanschijn.

De aarde en de onderwereld stonden in onverbreekelijke band met de kosmos. En die waren volkomen onderworpen aan de centrale hemelse machten.

In de vierde plaats zag de schrijver allerlei *kleuren*. De fundamenten van de muur van het nieuwe Jeruzalem waren versierd met edelgesteenten en duiden kleuren aan (21:18-21). Het is moeilijk na te gaan wat de schrijver zich bij al die kleuraanduidingen

- kandelaars
- tronen
- fakkels
- kronen
- citers
- harpen
- schalen
- een groot zwaard
- een weegschaal
- klederen
- zegels
- palmtakken
- trompetten
- een altaar met vier horens
- wierookvaten
- brandende kolen
- afgodsbeelden
- een rietstengel als maatstok
- sikkels
- schepen
- agrarische producten
- een wijnpersbak.

De dingen waren eenvoudiger en concreter dan de gestalten. Meestal werd er iets mee gedaan.

In de derde plaats zag de schrijver allerlei *verschijnselen in de natuur en kosmos*. Doorgaans waren deze van een catastrofaal karakter.

- bliksems
- donderslagen
- aardbevingen
- hagel

De draak en de engelen (zonder nimbus) worden op de aarde geworpen door Michaël en de hemelse engelen. In: *Trier Apocalypse*, Trier: Stadtbibliothek.

voorstelde. Op grond van antieke gegevens is aan de volgende kleuren te denken:

1. jaspis: lichtgroen
2. saffier: donkerblauw
3. chalcedon: als de veren van een pauw
4. smaragd: levendig groen
5. sardonyx: rood
6. sardion: bloedrood
7. chrysoliet: goudgeel
8. beril: zeegroen
9. topaas: goudgroen
10. chrysopraas: bleekgroen
11. hyacint: blauw
12. amethyst: violet.

‘Zolang de strijd op leven en dood aan de gang is, zolang de oordelen en gerichten de aarde teisteren, is er geen plaats voor halve tinten, nuances, kleurschakeringen. Maar in het Nieuwe Jeruzalem is er niet meer de tegenstelling tussen goud en zwart, wit en rood; daar bloeien alle beschikbare kleurschakeringen op het hoogste niveau. En de “luister van God verlicht haar” (21:23b).’²³

Ik hoorde...

De schrijver van het boek Openbaring zag niet alleen veel, hij hoorde ook een indrukwekkend geheel van geluiden en daarbij vooral van stemmen. Stemmen zeggen iets. In het boek Openbaring komt het aan op wat ze zeggen. Het boek heeft voor alles een boodschap. De schrijver hoort

- achter zich een stem geweldig als een trompet (1:10)
- het aantal noemen van de verzegelden (7:4)
- iets als een stem uit de kring van de vier levende wezens (6:6)
- een stem uit de vier horens van het altaar dat voor God staat (9:13).

Wie de spreker is, is in een aantal gevallen onduidelijk. De nadruk valt op wat er gezegd wordt. Soms wordt de schrijver aangesproken door

- de mensenzoon (‘Zijn stem klonk als het geluid van geweldige watermassa’s’, 1:15b),
- degene die op de troon zat (‘Alles maak ik nieuw’, 21:5)
- een van de oudsten: troostend (5:5) of in een vraag en antwoord situatie (7:13)
- een engel met een boekje (10:9)
- engelen met gouden schalen (17; 19:9-10; 21:9; 22:6, 9-11).

Meermalen klinkt er een lofprijzing. Zo bijvoorbeeld van

- de vierentwintig oudsten (4:10b, 11)
- de vele engelen (5:11-14)
- de vier levende wezens en de vierentwintig oudsten (5:9-10; 19:4)
- een ontelbare, internationale menigte (7:10; 19:6-8).

Soms klinkt er

- een wraakroep van de zielen van de martelaren (6:10)
- een angstgeroep van zeven groeperingen van mensen (6:15-17)
- een danklied van de vierentwintig oudsten (11:16-18)

Hertman, Paul en Jan van Limburg: Johannes op Patmos ziet de vierentwintig oudsten bij God, in: *Les Très Riches Heures du duc de Berry* (tussen 1411en1416), 29 x 21 cm, MS 65, folio 17.

²³ Rijnsdorp 1975, 82.

- aanbidding van het beest (13:4b)
- het lied van Mozes en van het lam (15:2-4)
- een nieuw lied van ongenoemden (14:3).

Getallen

Getallen spelen een grote rol in het boek Openbaring. Getallen waren voor de schrijver niet alleen algebraïsche symbolen, die getalsverhoudingen moesten onthullen. Ze hadden een openbaringswaarde. Ze onthulden de lotgevallen, de bestemming van mensen en volken. Ze werden ook voor raadsels gebruikt. Er zat een spelelement in, maar het had een diepere achtergrond.²⁴ De getallensymboliek kwam al voor in Babylonië, Assyrië en Egypte. Ook Israël kende een dergelijke symboliek.²⁵

Getallen zijn in het boek Openbaring niet als cijfers bedoeld, maar verwijzend, dus symbolisch. Ze roepen een bepaald gevoel of associatiepatroon op, ongeveer vergelijkbaar met als wij zeggen: 'ik wil niet het vijfde rad aan de wagen zijn', 'ik ben geen schaap met vijf poten', 'ik heb het al honderd keer gezegd', 'duizend zorgen, duizend doden kwellen mij', of: 'hij was een man van twaalf ambachten en dertien ongelukken.' Wat wij langs abstracte weg proberen vast te stellen, wordt in het boek Openbaring 'zinnebeeldig met getallen en combinaties van getallen aangeduid. Het verlies aan exactheid wordt ruimschoots vergoed doordat de aangereikte gedachte de innerlijke gecompliceerdheid en zelfs tegenstrijdigheid van al wat waarlijk leeft, heeft bewaard.'²⁶

Het meest speelt het getal *zeven* een rol. Er zijn zeven brieven aan zeven kerken (1:4), zeven sterren en zeven gouden luchters (1:16, 20; 2:1), zeven geesten van God (3:1, 5), zeven vurige fakkels (4:5), een boekrol met zeven zegels (5:1), zeven lofprijzingen (5:12), zeven profetieën over de spoedige komst van Jezus (2:16; 3:11; 16:15; 22:7, 12, 17, 20), zeven horens en zeven ogen aan het Lam (5:6), zeven engelen met zeven trompetten (8:2), zeven donderslagen (10:4), zeven koppen van de draak (12:3; 13:1), zeven offerschalen met zeven plagen (15:1), zeven koppen van het beest (17:3, 9, 10), zeven zaligsprekingen (1:3; 14:3; 16:35; 19:9; 20:6; 21:7,14) en veertien - tweemaal zeven - wee-roepen (8:13; 9:12; 11:14; 12:12; 18:10, 16, 19: zeven verzen). Zeven was vanouds het getal van volmaaktheid, volheid, universaliteit.

Jacobello Ablberegno († 1397), *Het visioen van de Johannes de evangelist op Patmos*, olieverf op linnen, Venetië: Galleria dell'Academia

²⁴ Van der Laan 1992, 99.

²⁵ Getallensymboliek komt voor in de meeste culturen. Numerologen koppelen aan de individuele letters van een alfabet (of hiëroglyfen) een getalswaarde, waarbij dat getal een occulte symbolische betekenis zou hebben. Numerologen houden zich bezig met enerzijds esoterische, symbolische aspecten van getallen, anderzijds bredere interpretaties van getallensymboliek. Ze zoeken naar samenhang van de dingen door het getal (als versleuteld symbool van verborgen kennis) als uitgangspunt te nemen. Hiertoe proberen ze volgens een bepaald systeem van coderen en decoderen begrippen in getallen om te zetten, om vervolgens die getallen te duiden op grond van hen bekende esoterische kennis uit bijvoorbeeld tarot, gematria, astrologie of eigen interpretaties.

²⁶ Rijnsdorp 1975, 25.

Daarnaast het getal *vier* een rol Rondom de troon staan vier dieren met elk zes vleugels (4:6). Vier engelen houden de stormen vast (7:1). De aarde heeft vier hoeken (7:1; 20:8): de vier windstreken (7:1). Er worden vier ruiters losgelaten (9:15).

Ook het getal *drie* is belangrijk. Het heelal bestaat uit drie gedeelten: hemel, aarde en onderwereld (5:3, 13). De adelaar roep driemaal 'wee' (8:13). Er zijn drie onreine geesten die uit de bekken van het driemanschap de draak, het beest en de valse profeet komen (16:13).

Vier en drie bij elkaar opgeteld is zeven. Vier maal drie is *twaalf*. Op haar hoofd heeft de zwangere vrouw een kroon met twaalf sterren (12:1). De hemelse stad heeft een muur met twaalf poorten en aan de poorten staan twaalf engelen, en op de poorten staan de namen van de twaalf stammen van Israël geschreven (21:12); de stadsmuur heeft twaalf grondstenen met daarop de namen van de twaalf apostelen van het lam (21:14). De grondstenen zijn versierd met twaalf verschillende edelstenen (21:19-20). De stad is twaalfduizend stadiën lang, breed en hoog (21:16).

Ook twaalf plus twaalf en twaalf maal twaalf leveren veel betekenisvolle getallen op. Er zijn *vierentwintig* oudsten op vierentwintig tronen (4:4, 10; 5:8; 11:16; 19:4). De muur van de stad is honderdvierenveertig el hoog (2:17). Het getal van hen die op hun voorhoofd getekend worden met het zegel van de levende God bedraagt twaalf maal twaalfduizend: *hondervierenveertigduizend* (7:4; 14:1, 3). Duizend duidt op een buitengewoon grote menigte.

Vol geladenheid is ook de *helft van zeven*. Na drieënhalve dag gaat de levensgeest uit God in de getuigen (11:9, 11). De vrouw die een zoon gebaard heeft, krijgt de twee vleugels van de grote adelaar om naar haar plaats in de woestijn te vliegen, waar gedurende een tijd en tijd tijden en een halve tijd voor haar gezorgd zal worden buiten het bereik van de slag (12:14).

Raadselachtig is het getal *zeshonderdzesenzestig*, het getal van het beest waarmee een mens wordt aangeduid is (13:18). Volgens veel Bijbelgeleerden verwijst het naar de toenmalige keizer Nero (37-69).²⁷ Ze wijzen erop dat de letters van het Hebreeuwse alfabet ook als getallen werden gebruikt en dat in het Hebreeuws de getalswaarde van de woorden 'Neron Kaisar' (Nero keizer) 666 is. Er zijn ook handschriften die het getal 616 vermelden, een getal dat zou verwijzen naar Keizer Gaius ('Gaios Kaisar'), meestal Caligula (12-41) genoemd. Ook heel andere interpretaties van het getal worden geopperd. Een voorbeeld: 3 is het getal van de volkomenheid; $2 \times 3 = 6$ is de volheid van het creatuurlijke; 666 is de volheid van de gehele wereld in haar hoogste ontwikkeling, volledige samenwerking en uiterlijke krachtsinspanning. Daarboven staat het getal 777 als het getal van God en 888 als het getal van Jezus Christus.²⁸

Wie dit cijferschrift overziet, kan niet om het vermoeden heen dat het boek Openbaring strikt aritmetisch is opgebouwd. Het spreekt onophoudelijk in de kosmische grondgetallen vier, zeven, twaalf, en de veelvoud daarvan. De schrijver telt niet, maar weet.

Dieren

Soms zijn in het boek Openbaring dieren niet meer dan handelswaar. Zo hieven kooplui na het vallen van Babylon een rouwklacht aan over het verlies van hun schapen, paarden, runderen (18:13). Soms worden dieren beeld van demonen. Zo was volgens de schrijver het gevallen Babylon een verblijfplaats van demonen geworden, een toevluchtsoord voor allerlei onreine geesten, een nest van alle soorten onreine en verachtelijke vogels (18 en 19). Soms zijn ze monsters: de hoofden van de paarden waren als leeuwenkoppen, en uit hun mond kwamen vuur, rook en zwavel (9:17). Soms overschrijden ze de grens van het normaal-dierlijke, zoals de in het zenit vliegende adelaar: hij beschikte over een machtige stem die over de hele wereld te horen was (8:13); sprinkhanen (9:1-12) zagen er uit als oorlogspaarden en op hun koppen hadden ze gouden kronen; het leek of ze menselijke gezichten bezaten;

²⁷ Het lijkt onwaarschijnlijk dat de schrijver slechts een kabbalistisch rekensommetje heeft willen geven. Zijn wijsheid bestond niet uit rekenkundig gegoochel.

²⁸ Van der Laan 1992, 100.

ze hadden haar als van een vrouw, tanden als van een leeuw, borstschilden als ijzeren harnassen en staarten als schorpioenen; ook beschikten ze over angels; ze richtten zich rechtstreeks tegen mensen die Gods bescherming niet genoten; ze mochten niemand doden, maar wel vijf maanden lang de vijanden van God kwellen; hun koning was de engel van de afgrond, het dodenrijk (in het Hebreuws *Abaddon* = verwoesting, plaats van verderf genaamd, in het Grieks *Apollyon*). De Apocalyps is geen parade, laat staan een carrousel, maar een machtige, vurige beweging die beelden opwerpt zoals een vulkaan lava spuwt.²⁹

Duidelijk is het niet-heraldische van de dieren in Openbaring. De dieren zijn beelden die een apocalyptische werkelijkheid oproepen. Die beelden zijn niet rechtstreeks en afdoende in begriptaal te vertalen. Een voorbeeld. De schrijver sprak over een lam (Grieks: *arnion* = ram)³⁰ dat staat als geslacht. Het leeft, ook al dachten sommigen dat het dood was. Het heeft zeven ogen: het ziet alles. Het heeft zeven horens (5:6). Wie kan zich op zo'n grote kracht beroemen? Het verbreekt zegels (8:1) en leidt gelovigen naar waterbronnen, overwint koningen. Het lam - dat zwijgt (vergelijk Jesaja 53:7), niet blaast, nooit een opdracht geeft, zijn mond niet opent - wint het van de draak.

Een tweede voorbeeld. De schrijver sprak over paarden (6:1-8; vergelijk Zacharia 6:1-8). Dat waren geen mooie, aantrekkelijke paarden, maar onstuimige beesten die paniek zaaien: ze razen over de aarde en laten een spoor van verwoesting achter. Paarden stonden in de Oudheid voor oorlogsgeweld. Voor de joden en christenen in de eerste eeuw belichaamden ze de Romeinse overheersing en militaire macht. Maar in het boek Openbaring zijn ze symbolen van de ondergang van Rome (en een deel van de wereld). De middelen waarmee de tirannie werd bedreven, keren zich tegen de tiran. 'Die donderende hoefslag, die eens de onstuitbare opmars van de Romeinse legers aankondigde, luidt nu de onafwendbare ondergang van het keizerrijk in. (...) De overwinnaars van voorheen zullen omkomen door het geweld dat zij zelf hebben opgeroepen en nu niet meer in de hand kunnen houden.'³¹

De schrijver legde het accent op het handelen van de dieren. In apocalyptische geschriften kunnen dieren (evenals mensen en mensachtige wezens) van alles en van alles tegelijk.

Opmerkelijk is dat in het nieuwe Jeruzalem (21) geen dieren voorkomen. De heilige stad wordt door mensen bewoond en uiteraard door God zelf. De schrijver zegt: 'Buiten is de plaats voor de honden die zich bezighouden met toverij en ontucht, met moord en afgodendienst, voor iedereen die de leugen koestert en ernaar handelt' (22:15).

Vier paarden en met hun ruiters

Paard	Betekenis van paard	Ruiter	Kracht	Betekenis van ruiter
Wit	Valse vrede	Houdt een boog vast, draagt een kroon	Verovert	Antichrist trekt er overwinnend op uit
Rood	Bloed op het slagveld	Draagt zwaard	Brengt oorlog	Oorlog, vernieling
Zwart	Zwarte, dorre velden	Draagt weegschaal	Brengt voedseltekort	Honger, oneerlijke handel
Bleek (vaal) (of Groen)	Bleekheid van de huid als bij lijken, verval	Gevolgd door Hades	Doodt door oorlog, honger, plagen...	Ziekte en Dood

Eindeloze strijd

Van alle beelden in het boek Openbaring zijn er vooral zes die een sleutelrol spelen: lam, beest, draak³², hij die op de troon zit, Babel en Jeruzalem. Door die spiegelbeelden opende de schrijver

²⁹ Rijnsdorp 1975, 54.

³⁰ In Johannes (1:29,36) en in de eerste brief van Petrus (1:19) wordt het Griekse woord *amnos* (= schuchter lam) gebruikt, in Openbaring (5:6, 7, 8, 12, 13) het woord *arnion*. 'Dat laatste is niet een schuchter lam, maar eerder een strijdbaar jong bokje, een belhamel, die de kudde aanvoert: de eerste die de berg beklimt, de eerste die in het dal afdaalt' [Boesak 1987, 51]. Het woord *arnion* komt 29 maal voor in het boek Openbaring en eenmaal in de andere Nieuwtestamentische geschriften (Johannes 21:15)

³¹ Boesak 1987, 56.

³² Draken, monsters die aan gevleugelde krokodillen of reuzenslangen doen denken, spelen een grote rol in mythen van veel volken. In scheppingsmythen zijn draken meestal gewelddadige oerwezens die door goden overwonnen moeten worden. In Babylonische verhalen is de draak de personificatie van de alles vernielende,

een blik op het heden en op de toekomst. God, het lam en Jeruzalem zijn in een helse strijd gewikkeld met de draak, het beest en Babel (11:7; 13:1, 15; 17:3, 8; 19:19-21; 20). Het is een strijd tussen goed en kwaad, tussen integriteit en corruptie, tussen onkreukbaarheid en ongerechtigheid.

Het lam is de centrale figuur is het geschrift Openbaring. Zijn tegenspeler is de draak. Samen met de het beest en Babel vormt deze de drieëenheid van het kwaad, het antimenselijke. De draak, de mensenmoordenaar, de macht van het niets, de nihilist die alles vermaalt, spuwt enorme watermassa's uit, is vuurrood van de vlammen die hij afroept van de hemel, veegt met zijn staart de sterren van de hemel weg en werpt ze op de aarde. Hij brult, schuimbekt, heeft macht over de mensenmenigte en deelt scepters uit of het niets is. Hij verordent dat elk mens zijn merkteken ontvangt op zijn rechterhand of op zijn voorhoofd. Uit zijn bek komen walgelijke kikkers te voorschijn: duivelsgeesten, die uitgaan naar alle koningen van de aarde.

Jheronimus Bosch (circa 1450-1516), *Het laatste oordeel* (detail), 1506-1508, 60 x 114 cm, München: Alte Pinakothek.

In de apocalyptische schilderijen van Bosch zijn de aanhangers van de draak zelf monsters geworden. Inspiratiebron was wellicht Openbaring 14:9-11: 'Zij werden gevolgd door een derde engel, die met luide stem riep: 'Als iemand het beest en zijn beeld aanbidt en het merkteken op zijn voorhoofd of zijn hand krijgt, zal hij de wijn van Gods woede moeten drinken, die onverdund in de beker van zijn toorn is geschonken. Hij zal in vuur en zwavel worden gepijnigd, onder de ogen van de heilige engelen en van het lam. De rook van die pijniging zal opstijgen tot in eeuwigheid. Wie het beest en zijn beeld aanbidden, of wie het merkteken van zijn naam draagt, ze krijgen geen rust, overdag niet en 's nachts niet.'

chaotische macht van het water. Bij de oudtestamentische profeten is hij een antigoddelijk monster, dat onder verschillende namen (Rahab, Leviathan, Draak) wordt geïntroduceerd. In het boek Openbaring is hij de satan die gebruik maakt van historische machten en figuren (12:3, 4, 7, 9, 13, 16, 17; 13:2, 4; 16:13; 20:2). Hij is dezelfde als de in Genesis 3:1-5 genoemde slang. De christelijke symboliek ziet de draak als belichaming van het duivelse (duivel, *diabolos* = dooreengooier van Gods ordening) of als Lucifer die door de aartsengel Michaël wordt overwonnen en neerstort in de hellepoel. Draken worden daarom met het element vuur in verband gebracht en vaak als vuurspuwend voorgesteld.

'Toen zag ik dat uit de bek van de draak, uit de bek van het beest en uit de mond van de valse profeet drie onreine geesten te voorschijn kwamen in de vorm van kikkers (16:13). In: *Liber Floridus*, Gent: Universiteitsbibliotheek, MS 1125, 35 x 25 cm.

lam is een schijnbaar eindeloze, zevenvoudige strijd. Het lam wint de strijd. Wie zich hebben vastgeklampt aan de draak - pseudoprofeten, koningen, antichristenen, slangen van mensen - vergaan. Wie voor de draak op de knieën valt, wordt meegezogen worden in zijn ondergang. De vijanden van het lam gaan uiteindelijk - het duurt zeven tijden lang - te gronde. De draak wordt gegrepen en met hem de valse profeet. Ze worden geworpen in de poel van vuur die gloeit van zwavel. De draak en de zijnen worden met wortel en tak uitgerooid. Er blijft niets van hen over, zelfs geen as. De dienaars van God krijgen een zegel (*sphragis*) opgedrukt, de volgelingen van het beest een stempel (*charagma*). Het verzegelen is heilzaam, het merken maakt tot onpersoon.

De strijd (12) verloopt als volgt. De draak - met zeven koppen en tien horens, en op zijn koppen zeven kronen - stelt zich aan de hemel op tegenover de vrouw die op het punt staat te baren. De vrouw staat weerloos en alleen. Toch lukt het hem niet het mannelijk kind te grijpen. Na zijn strijd met Michaël en dienst engelen wordt hij met zijn demonen op de aarde geworpen. Onmiddellijk begint hij de vrouw te achtervolgen. De vrouw vliegt naar de woestijn. De draak is inmiddels tegelijk slang geworden. Hij spuwt de vrouw een stroom water na, die door de aarde wordt verzwoegen. Er blijft de draak/slang nu verder niets over dan zich op 'de overige van haar kinderen' te werpen. Hij delegeert zijn macht aan het beest uit de zee. Op grond van deze volmacht verdubbelt zich het beest als het ware, want ook uit de aarde stijgt een beest op (13). Dit tweede beest inspireert de aardbewoners tot het maken van een beeld van het eerste beest. Het tweede beest verleent aan het beeld leven, zodat het beeld begint te spreken.³³

De strijd tussen de draak en het

Michaël en zijn engelen vechten met de draak. In: *Liber Floridus*, Gent: Universiteitsbibliotheek.

³³ Rijnsdorp 1975, 63.

De strijd tussen het lam en de draak, tussen de onmacht en de macht, wordt van het begin tot het einde vergezeld door enerzijds weeluchten, kreten van ontzetting, rouwbelag en geknars van tanden, en anderzijds door smeekbeden, hymnen, lofzangen en halleluja's, die losbarsten alsof voor de troon van 'de gezetene'.

Vrijwel alle zeven visioenen lopen uit op een zevende dag: een eredienst aan degene die op de troon gezeten is met hymnen, lofzangen of de stilte van de sabbat (8:1). Het boek eindigt met de onverzettelijke geloofsbelijdenis dat een nieuwe wereld ('een nieuwe hemel en een nieuwe aarde', 21:1-22:5) mogelijk is. Die 'hemel en aarde' heeft de vorm van een stad.

De draak wordt overwonnen. In: *Liber Floridus*, Gent: Universiteitsbibliotheek.

De strijd van de vrouw tegen de draak (Openbaring 22), in: *Liber Floridus*.

In die stad is geen tempel, want de Messias is de nieuwe tempel; niet een gebouw is voortaan de lokalisatie van Gods aanwezigheid, maar het doen als de Messias. Er is ook geen licht van zon en maan, want de Messias is het licht. Er is niets onreins. De rivier met het water dat leven geeft stroomt dwars door de stad. Door en in de Messias is de onzichtbaarheid van God doorbroken: 'Gods woonplaats is onder de mensen, hij zal bij hen wonen. Zij zullen zijn volken zijn en God zelf zal als hun God bij hen zijn. Hij zal alle tranen uit hun ogen wissen. Er zal geen dood meer zijn, geen rouw, geen jammerklacht, geen pijn, want wat er eerst was is voorbij' (21:3-4).

Belangrijke stromingen inzake de interpretatie

Er zijn drie belangrijke scholen voor wat betreft de wijze waarop de symboliek, de beelden en de inhoud van het boek geïnterpreteerd worden:

* De *Bijbelse profetie gedachtenschool*. Deze ziet de inhoud van het boek - zeker in samenhang met de boeken Daniël, Ezechiël en andere eschatologische delen van de Bijbel - als een profetie van de eindtijd. In deze school bestaan uiteenlopende visies en dus uitleggingen:

- een historische of contemporaine uitleg: het boek heeft betrekking op gebeurtenissen in de eerste eeuw;

Een engel blaast op een trompet en rampen dalen op de aarde neer. In: *Liber Floridus*, eind twaalfde eeuw, Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1 Gud. lat., fol. 12v., 43,3, 29,5 cm.

De genoemde scholen sluiten elkaar niet uit. Veel christenen gebruiken die combinatie van benadering die ze nodig achten. Ze benadrukken dat de schrijver van het boek schreef over de politieke situatie van zijn tijd en de reactie van de christelijke gemeente daarop, en dat daarom het boek niet los van de context van die tijd gelezen kan worden. Tegelijk benadrukken ze dat een ziener en profeet was, iemand die de dingen en gebeurtenissen doordacht tot op God, iemand die niet een komend tijdperk onthulde maar een latent, maar op handen zijnd gebeuren aankondigde

Voorals sekten maakten en maken zich meester van het boek Openbaring. Alles wat de schrijver ervan zei, is volgens hen een 'openbaarmaking van de toekomst', een volmaakte voorspelling van het einde van de tijden: de wereld is de laatste fase van haar geschiedenis ingegaan, precies zoals voorspeld in het boek Openbaring.

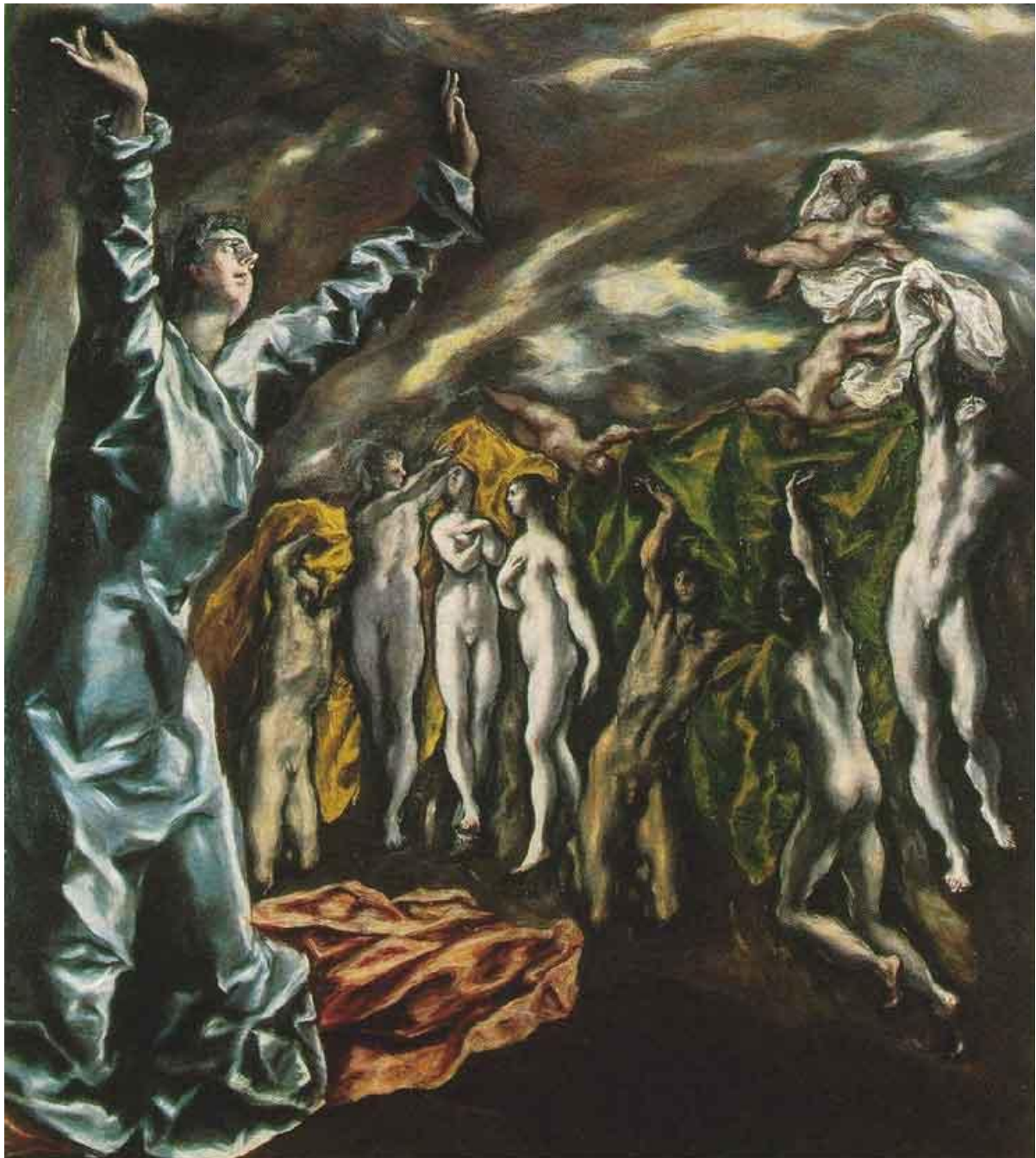
- een futuristische of eschatologische visie: het boek heeft betrekking op toekomstige gebeurtenissen in de eindtijd;
- een algemeen-historische visie: het boek omvat de periode van de eerste eeuw tot de terugkomst van Christus;
- een heilshistorische uitleg die elementen uit de contemporaine uitleg en de futuristische visie combineert.

* De *historisch-kritische benadering*. Deze werd dominant onder kritische theologen tegen het einde van de negentiende eeuw. Ze probeert het boek te begrijpen in het kader van de apocalyptische literatuur, die populair was binnen zowel de christelijke als joodse traditie sinds de Babylonische ballingschap (598-515 voor Christus).

* De *esthetische en de literaire benadering*. Deze kwamen in de tweede helft van de twintigste eeuw vooral naar voren. Ze zien het boek als een literair kunstwerk en beschouwen de visioenen als symbolische afbeelding van de strijd tussen goed en kwaad en de uiteindelijke overwinning van goed over kwaad.

De antichrist ontroond op de staart van Leviathan. In: *Liber Floridus*, circa 1120, Gent: Universiteitsbibliotheek, MS 1125 (92), fol. 62v, 25 x 25 cm.

El Greco (1541-1614), *De opening van het vijfde zegel*, 1608-1614, olieverf op linen, 224,8 × 199,4 cm, New York: The Metropolitan Museum of Art.

Kerkvaders uit de eerste eeuwen van het christendom voelden zich niet altijd helemaal op hun gemak met de Openbaring, waarschijnlijk vanwege de indringende droomgezichten die lezers - en zeker pasbekeerden - het hoofd op hol konden brengen. Het christendom was in losjes georganiseerd en gonsde van leerstellige twisten. Sprekend over het boek Openbaring zei Hiëronymus (circa 348-420): *'Tot verba, tot sacramenta'* (zoveel woorden, zoveel geheimenissen). De reformatoren wisten ook niet veel raad met het boek. Zo schreef Maarten Luther (1483-1546) in zijn *September-bibel* (1522): 'Mijn geest kan zich niet terecht vinden in het boek. Voldoende reden voor mij dat ik het niet hoog aansla, is dat Christus daarin noch geleerd, noch erkend wordt.'³⁴ Johannes Calvijn (1509-1569) citeerde zelden een tekst uit dit boek en leverde er nooit een commentaar op zoals hij op vrijwel andere Bijbelboeken deed. en Huldrich Zwingli (1484-1531) merkte op: 'Uit de Openbaring van Johannes leren wij niets want het is geen bijbels boek, hoewel alles wat de tegenstanders erin willen zoeken ons steunt en niet hen.'³⁵

³⁴ Geciteerd door Rijnsdorp 1975, 107.

³⁵ Geciteerd door Witteveen 1974, 101.

Een vlammend protest tegen Rome en de keizer

Het boek Openbaring kan gelezen worden als een vlammend protest tegen de macht van Rome en vooral ook tegen zijn keizer Domitianus (51-96). Veel apocalyptici zagen de keizer als een werktuig van de duivel, een op macht beluste dwaas die denk het te kunnen opnemen tegen de God van hemel en aarde, een afgod zijn die zichzelf op godslasterlijke wijze tot god verheven heeft en daarom van de troon gestoten zal worden door de enig ware God, de God die opkomt voor verdrukten en vernederden.

Onder Domitianus kregen christenen met vervolgingen in de ware zin van het woord te maken. Domitianus geloofde vast aan de traditionele Romeinse religie. Hij zag er persoonlijk op toe dat de oude gewoonten en zeden tijdens zijn beleid werden nageleefd. Om de goddelijke natuur van zijn bestuur te rechtvaardigen, benadrukte

hij zijn connecties met de belangrijkste godheid, Jupiter. Hij beoogde in zichzelf de politieke en religieuze eenheid van zijn rijk te verenigen door zich Heer en God te laten noemen.³⁶ Iedereen diende de keizer van het *Imperium Aeternum* (het Eeuwige Rijk), zoals het Romeinse Rijk nu heette, goddelijke eer te bewijzen. De keizercultus gold als een essentieel onderdeel van de staatsreligie en had als zodanig alles te maken met de macht van de staat. De weigering deel te nemen aan de keizercultus was niet slechts een godsdienstig protest, maar ook een politiek statement.

Domitianus' extreme heerserscultus, zoals die uit gedichten van de Romeinse schrijver Marcus Valerius Martialis (circa 40 - circa 103) blijkt, waarin zelfs dieren de keizer aanbidden, moest de christenen wel tot scherp verzet prikkelen, waardoor dan vermoedelijk weer nieuwe excessen zijn veroorzaakt. Twee eeuwen later schreef kerkvader Eusebius van Caesarea (circa 263-339?): 'Domitianus, die zich wreed gedroeg tegenover velen, en een groot aantal mensen van goede komaf en goede reputatie ten onrechte ter dood liet brengen, en vele andere gerespecteerde mensen uit Rome verbande onder verbeurdverklaring van hun bezittingen, volgde uiteindelijk ook Nero's voorbeeld in diens haat en vijandigheid jegens God.'³⁷ Onder Domitianus waren de vervolgingen niet van lokale aard, maar vonden ze in het gehele rijk plaats.

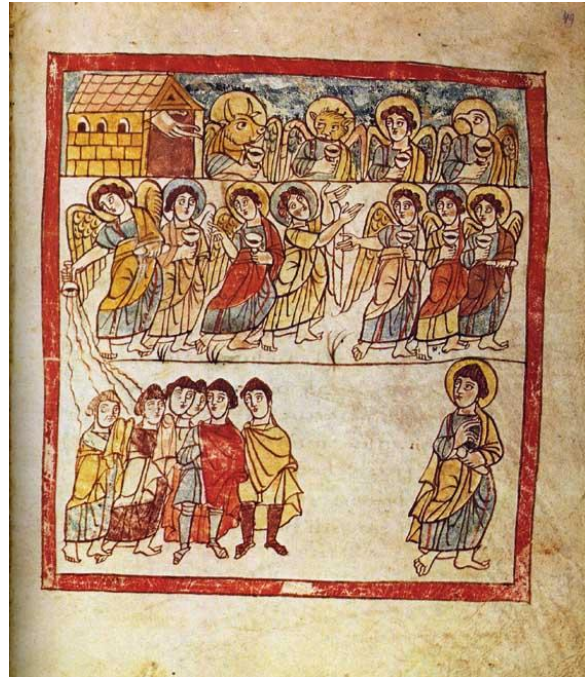
Russisch orthodoxe icoon, eerste helft van 16e eeuw

³⁶ Volgens de Romeinse staatsideologie waren keizers goden. Zo werd in 29 voor Christus keizer Augustus (63 v.Chr.-14 n.Chr.) in de lijst van nationale goden opgenomen. Op veel munten die onder de regering van Augustus werden geslagen, bevindt zich het opschrift *Divi filius Augustus* (Grieks: *Theou Hyios Sebastos*) = aanbiddenswaardige zoon van God. Keizer Domitianus was de eerste keizer die duidelijk aanspraak maakte op goddelijke verering. Voor hem werd allen de overleden keizer tot *divus* (godheid) verheven, respectievelijk de *genius* van de levende keizer vereerd. Goddelijke verering van de keizer werd pas algemeen gebruikelijk omstreeks 270 onder keizer Aurelianus (214-275).

³⁷ Eusebius, *Ekklesiastikè Historia* (Kerkelijke geschiedenis), Boek III, H. 17.

Boodschap aan de gemeente van Efeze (2:1-7). In: *Trier Apocalypse*, Trier: Stadtbibliothek

Het huwelijksfeest van het lam. In: *Trier Apocalypse*, Trier: Stadtbibliothek, fol.49r.

Openbaring 5:1,2. In: *Trier Apocalypse*, Trier: Stadtbibliothek, fol.16v.

Trier Apocalypse, ca. 800, Trier: Stadtbibliothek, fol.56r.

Veel christenen zagen zich voor de gewichtige gewetensbeslissing gesteld: wie is de ware *kyrios* (= Heer), de ware zoon van God en redder van de wereld - de Romeinse keizer of Jezus Christus? Het belijden dat Jezus *kyrios* (= Heer) is, impliceerde vaak een moeten lijden. In de lofprijzingen in het boek Openbaring spreekt een afweer tegen de officiële keizercultus: de ene en enige *kyrios* is Jezus Christus (1,5-6; 4:8, 11; 5:9-10., 12-14; 7:10-12; 11:15, 17-18; 14:3; 15:3-4; 16:5; 19:1-8). Tegenover de liturgie van de antichrist (het beest) staat de liturgie van het lam (14:1-3; 19:1-10) en de bruiloft van het lam met de bruid (21:9; 22:17).

Androcentrische cultuur

De schrijver stelde vrouwen karikuraal voor als maagden, hoeren of moeders. Jeruzalem zag hij als 'een bruid die zich mooi heeft gemaakt voor haar man en hem opwacht' (21:2). Babylon (Rome) was voor hem als een hoer (17:1, 15, 16; 19:2).³⁸ Zij zat 'op een scharlaken rood beest vol godslasterlijke namen, met zeven koppen en tien horens. Ze droeg purperen en scharlakenrode kleren en gouden sieraden, edelstenen en parels. In haar hand had ze een beker vol gruwelijkheden, al haar liederlijke wandaden, en op haar voorhoofd stond een naam met een geheime betekenis: "Het grote Babylon, moeder van alle hoeren en van alle gruwelijkheden ter wereld"'. Bovendien was ze 'dronken van het bloed van de heiligen en het bloed van hen die van Jezus hadden getuigd (17:3-7). De gemeente te Tyatira verweet hij dat ze Izebel, die zichzelf profetes noemde, haar gang liet gaan, terwijl ze de dienaren van God met haar uitspraken tot ontucht en het eten van heidens offervlees verleide en weigerde haar ontuchtig gedrag op te geven (2:22-22). De honderdvierenveertigduizend mensen die van de aarde zijn vrijgekocht hadden zich niet met vrouwen afgegeven maar waren maagdelijk gebleven (14:4).

De schrijver verdeelde vrouwen in goede (maagd, moeder) en slechte (Izebel, Babylon. Vrouwen die haar seksualiteit op een doeltreffende manier onder controle hielden, rekende hij tot de goede, vrouwen wier seksualiteit aan mannelijke zeggenschap en invloed ontsnapte, rekende hij tot de slechte. De visie van de schrijver kwam voort 'uit de patriarchale cultuur van de eerste eeuw, waarin waarde werd gehecht aan de controle over of het beheer van de seksualiteit van de vrouw door de man. In zo'n cultuur kunnen de maagd (die nog steeds onder mannelijk gezag staat) en de hoer (die daar niet onder staat) tegenovergestelde werkelijkheden worden: reinheid en gehoorzaamheid tegenover verdorvenheid en kwaad.'³⁹

Canoniciteit

Door de problemen die de interpretatie van het boek Openbaring gaf en doordat ieder er gemakkelijk mee op de loop kon gaan, betwijfelden veel bisschoppen in de vierde eeuw, onder wie de gezaghebbende Johannes Chrysostomos (circa 345-407), of dit boek wel in het Nieuwe Testament thuis hoorde. Kerkvader Origenes (circa 185-253/254) ging hen voor: hij beschouwde de Openbaring als een verzameling van wilde dromerijen waaruit niemand wijs kan worden. Christenen in Syrië verwierpen het ook en wel omdat montanisten (volgelingen van Montanus, † circa 195, die sterk de nadruk legden op de spoedige terugkomst van Christus) zich op dit boek baseerden. Het werd uiteindelijk wel opgenomen in de nieuwtestamentische canon. De Oosters Orthodoxe Kerk gebruikt het boek niet in de liturgie.

³⁸ De profeten van Israël gebruikten het woord hoererij als aanduiding voor afgodendienst. Bepaalde steden scholden ze uit voor hoer, omdat ze de volken hadden verleid. In Nahum 3:1-4 werd Nineve zo betiteld en in Jesaja 23:15 Tyrus.

³⁹ Garret 1995, 471.

Het aanwijzen van de honderdvierenveertigduizend. In: *Middelnederlandse Apocalyps*, Brugge, begin vijftiende eeuw, Parijs: Bibliothèque Nationale, MS. Neerl.3, fol. 8, 34,2 x 24,8 cm.

De aanbedding van het zevenkoppige beest en het gevecht ermee (Openbaring 13). In: *Trinity Apocalypse*, (dertiende eeuw, Cambridge: Trinity College, MS. R.16.2).

Geraadpleegde literatuur

- Alpha en omega. Visioenen van het millennium. Teksten uit de Openbaring van Johannes gecombineerd met kunstwerken uit de bekendste musea ter wereld*, Baarn: Ten Have 1999.
- Bakker, Nico T., *Verbroken zegels. Woorden uit de Openbaring van Johannes*, Kampen: Uitgeverij Kok 1994.
- Barnard, Marcel & Lietaert Peerbolte, Bert Jan, red., *Openbaringen en visioenen. Betekenis en invloed van het boek Openbaring*, Zoetermeer: Meinema 2003.
- Bavinck, J.H., *En voort wentelen de eeuwen. Gedachten over de Openbaring aan Johannes*, Kampen: Kok 2003.
- Blokker, Jan, Blokker, Jan jr & Blokker, Bas, *Er was eens een God. Bijbelse geschiedenis*, Amsterdam, Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2006.
- Boesak, Allan, *Troost en protest. Reflecties op de Openbaring van Johannes*, Baarn: Ten Have 1987.
- Duvekot, Willem S., *Begrijpt u wat u leest? Een hedendaagse uitleg van de Openbaring van Johannes*, 's-Gravenhage: Boekencentrum 1991.

- Garrett, Susan R., 'Openbaring', in: Newsom, Carol A. & Ringe, Sharon H. red., *Met eigen ogen. Commentaar op de bijbel vanuit het perspectief van vrouwen*, Zoetermeer: Meinema 1995, 471-479.
- Hartingsveld, L. van, *Openbaring. Een praktische bijbelverklaring*, Kampen: Kok 1984.
- Heer, Jos de, *Hoe lang nog. Over de Openbaring van Johannes*, Zoetermeer: Meinema 1999.
- Jonker, Evert Rienk, *Van verstaan naar vertolken. Een praktisch-theologische analyse van de voorbereiding van een preek of catechese over de Openbaring van Johannes*, Groningen: RCG 1998.
- Kamp, H.R. van de, *Openbaring. Profetie vanaf Patmos*, Kampen: Kok 2008.
- Keulers, Peter, *De Openbaring*, Bladel: Artium Arcana 2011.
- Kroon, K.H., *Openbaring. Verklaring van een Bijbelgedeelte*, Kampen: Kok 1999.
- Laan, H. van der, *Openbaring van Johannes. Verklaring van een Bijbelgedeelte*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok 1992.
- Läppie, Alfred, *De Apokalyps van Johannes. Boodschap aan de christenheid*, Bilthoven: H. Nelissen 1969.
- Meijeren, G. van, *Openbaring. Brief aan de kerk*, Zoetermeer: Boekencentrum 2012.
- Naastepad, Th.J.M., *Geen vrede met het bestaande. Uitleg van het boek Openbaring*, Baarn: Ten Have 1999.
- Nieuwenhuis, Jan, *Het laatste woord. Openbaring van Johannes voor de gemeente van nu*, Kampen: Uitgeverij Kok 1998.
- Nieuwenhuis, Jan, red., *Preken over Openbaring. Suggesties voor liturgie*, Kampen: Uitgeverij Kok 1999.
- Nieuwenhuis, Jan, *Johannes de Ziener. Geschriften voor de gemeente van nu. Het Evangelie, de Brieven, de Openbaring*, Kampen: Kok 2004.
- Oyen, Geert van, red., *Een tip van de sluier. Vier wegen naar het boek Openbaring*, Utrecht: Universiteit Utrecht, Faculteit Godgeleerdheid 2005.
- Oyen, Geert van, red., *Het boek Openbaring. Een eendeloos verhaal*, Leuven: Vlaamse Bijbelstichting, Leusden: Acco 2000.
- Quispel, Gilles, *Het geheime boek der Openbaring. Het laatste boek van de Bijbel*, Amerongen: Uitgeverij Gaade 1979.
- Rijnsdorp, C., *Gefascineerd door het laatste bijbelboek. Poging tot een 'muzische' benadering*, Baarn: Uitgeverij Bosch & Keuning n.v. 1975.
- Ringnalda, A., *De Openbaring van Johannes*, Kampen: Uitgeversmij J.H.Kok N.V. 1962.
- Romkes, Age, *Openbaring. Uitzicht op het Rijk van God*, Zoetermeer: Boekencentrum 2010.
- Schroten, H., *Openbaring van Johannes : voor de gemeente verklaard*, 's-Gravenhage: Boekencentrum 1988.
- Sietsema, Bettine, red., *Visioen en visie. Het boek Openbaring. Uitleg en viering*, Kampen: Kok 1999.
- Soeting, A.G., *Auditieve aspecten van het boek openbaring van Johannes*, Zoetermeer: Boekencentrum 2001.
- Steen, C. van der, *Wie volhardt tot het einde... Een nieuwe uitleg van het bijbelboek Openbaring voor deze tijd*, Wageningen: Zomer & Keuning 1976.
- Stolp, Hans, *De ziener van Patmos. Een vertelling naar de Openbaring van Johannes*, Kampen: Ten Have 2004.
- Witteveen, K.M., *Het Evangelie tussen pacifisme en geweld. Huldrych Zwingli*, Kampen 1974.

Het nieuwe Jeruzalem, uit: *Biblia Sacra* [...] 1657.

La beste est prise eod lu le faul yphere ki fist signel deuaunt lu. p les queus il traieut kurefuar le merk de la best. e ki auerent le ymagure de lu i cel deus fut mis iust en le estaunk de fu ardaunt de fustre. e les autres sunt otus en le espere del scaunt sur le cheual. ki usset de la buche. e tuz les outeaus sunt asauls de lur char.

La beste sera pie e le faul yphere de lu. kaunt cele choie sera penpli. ke li apostle seint poul dist. Ki nostre seigneur ihu crist vera p le espur de la buche. e destruet p la usstracun de la uenue. Auntreit e li faul yphere

fut mis iust en le estaunk de fu. coest ent iust en lur malice durunt en lu trefke a la fin. de lur me. Co ke il dist ke les autres sunt otus en le espere del seaint sur le cheual. ieste tuz seint il mist pur confusun. Kar le seint le eprise de queus est entendu p la espie. gaverunt les delcaus kaunt aunteit sera tuz. pur coke il qderrit le trefuel homme ele plus mauuet de tuz gent estre deu nent mozt. ki il la ueut estre tuz e yrelmauuet mozt. I et outeaus serent asauls de lur char. pur co ke tuz les eluz se elioit rit mur. de la mozt aunteit. pur co ke la misentorde de deu tur ad eleuere de li relmauuet enem.

Io in un aungele deidaunt del cel auant la des de abisme eune graunt cheene en la main. e il prist le dragun le auncien serpent ki est le diable e fatanal. e le lia p mil auns. e le mist en abisme eil

Qest aungele signefie crist. Sun deidaunt del cel est la incarnacun. I ad la des de abisme coest de enfer. pur coke il gart ceus ke il uort de la entree. e il foere ceus ke il uort cheer dreteureaunt

De overwinning van de getrouwen over het zevenhoofdige beest, de engel gooit de satan in de afgrond en sluit hem voor duizend jaar op (18-20). In: *Apocalypse* (Cambrai?), eerste kwart van de negende eeuw, Trier: Stadtbibliothek, Cod. 31, fol.64, 26,2 x 21,6 cm.

Links: het aanwijzen van de honderdvierenveertig duizend uitgekozenen; rechts: de ramp die de aarde treft. In: *Apocalypse en images*, circa 1450. Lyon: Bibliothèque municipale, MS.439, fol.7v-8, 29,5 x 24 cm.